

Johanna Laakso

A magyar nyelv nem *idioma incomparabile* A magyar nyelvújítás európai kontextusban

A NEVES SZOCIOLINGVISTA, Joshua A. Fishman a következőket írja a nyelvpolitika alapelveiről egy társadalomtudományi kézikönyvben megjelent írásában: „A nyelvpolitikával kapcsolatban alkalmazott célok és eszközök mindenesetre tükrözik az azt támogató hatalmi bázis történelmileg mélyen beágyazott nyelvi kultúráját. A nyelvpolitika a hosszú távú »nyelvi kultúra« kifejeződésének tekinthető, vagyis a kulturális mítoszok és kulturális értékek tekintetében a nyelvi alkalmazkodás, programok és erőfeszítések olyan típusaihoz igazodik, melyek összhangban állnak a lokális történelmi tapasztalatok és aspirációk zömével. [...] Anélkül, hogy a tudatos vagy öntudatlan nyelvi determinizmus kifejeződése volna, a nyelvpolitika olyan széles körben elterjedt meggyőződés általános kifejeződésének tekinthető, amely szerint az alapvető nemzetpolitika érvényre juttatása még általánosabban nyelvi státusz politikát, illetve nyelvi korpusz politikát is igényel, ami aztán hozzájárulhat a nemzetpolitika egészéhez.”¹

A nyelvpolitikai törekvések és célkitűzések tehát nem „determináltak” jönnek létre, nem közvetlenül a nyelv természete által meghatározottak, hanem egy olyan általános nyelvészeti kultúra megjelenítői, amely a nyelvre vonatkozó bizonyos mítoszokat és értékítéleteket foglalja magában. „Mítoszok” alatt nem csupán tudomány előtti fantáziák és emocionális töltetű áltudományos kényszerképzetek értendők,² hanem az ideológia és a nemzeti diskurzus olyan alkotóelemei is, amelyek egy bizonyos kétségbevonhatatlan „kemény maggal” rendelkezhetnek. Ami például a magyar nyelvet illeti, nyilvánvalóan nem „a világ legrégebbi nyelve” („rég” vagy „fiatal” nyelvekről beszélni nyelvészeti szempontból amúgy is abszurd és értelmetlen), azonban hordoz magában olyan ősi elemeket, amelyek fényt deríthetnek a magyar nemzet múltjára (ez *mutatis mutandis* természetesen a világ minden más természetes nyelvére vonatkozik). A magyar nyelv nem *idioma incomparabile*, nem páratlan – egyedülálló nyelvi forma; ennek ellenére tény, hogy – a germán, újlatin vagy szláv nyelvektől eltérően, ugyanakkor hasonlóan a görög, örmény vagy albán nyelvhez – nincsenek közeli rokonai, s ezért mind szomszédaitól, mind földrajzilag távoli rokonaitól erő-

¹ „In any case, the goals and means employed in conjunction with linguistic policy reflect the historically deeply ingrained linguistic culture of its sponsoring power base. Language policies are expressions of a long-lasting ‘linguistic culture’ – i.e., of the cultural myths and cultural values pertaining to the types of linguistic accommodations, programs, and efforts that are in accord with the brunt of local historical experience and aspiration. [...] Rather than being expressions of conscious or unconscious linguistic determinism, language policies are generally expressions of widespread convictions that the furtherance of crucial national policies more generally also require language status policies and language corpus policies that can contribute to national policies as a whole.” FISHMAN, 2004. 8361.

² Vö. ROMSICS, 2005.; BAUER – TRUDGILL, 1998.

sen különbözik. A mítoszok ebben az értelemben pozitív feladatokat is betölthetnek a nemzeti identitás megkonstruálásában, vagyis abban a folyamatban, amelyben a nemzeti nyelv kérdései mindenképpen alapvető jelentőséggel bírnak.

A magyar nyelvújítás megértéséhez szükséges az akkori „nyelvészeti kultúra” ismerete. Magyarországon ezt a nyelvészeti kultúrát részben olyan sajátos körülmények határozták meg, mint az országot jellemző hagyományos multietnicitás és a többnyelvűség – egyidejűleg a latin nyelv rendkívül erős pozíciójával, amely a kultúra és a közigazgatás nyelve volt. Ugyanakkor olyan tényezők is szerepet játszottak, amelyek egész Európában meghatározták a nyelvpolitika irányát, például a purizmus (arra való törekvés, hogy az idegen szavakat, elemeket és szerkezeteket kerüljék, illetve régi, autentikus örökségekkel helyettesítsék).³ Kiemelkedően szoros volt a kapcsolat a német és a magyar nyelvújítás között.⁴ Fried István azonban különösen feltűnő hasonlóságokra és kapcsolódási pontokra hívja fel a figyelmet a magyar és a nyugati szláv (cseh, lengyel, szlovák), illetve délszláv (szerb, szlovén és horvát) nyelv- és irodalmi újítások között: „Kelet-közép-európai sajátosság: a tudományos, a nyelvészeti és a szűkebb értelemben vett irodalmi törekvések nem egymástól elválvá, hanem egyszerre, bár nem intézményi keretben (ilyen intézményi keretek nemigen voltak, csak vágyakban léteztek), hanem költők-írók-nyelvészek munkásságában léteztek.”⁵

Ebben a tanulmányban elsősorban ezzel az általános európai kontextussal kívánunk foglalkozni, amely számos más európai országban is hasonló nyelvreformmozgalmakat hívott életre. Ahhoz az átfogó irodalomhoz, amely elsősorban magyar nyelven, a magyar nemzeti nyelv- és kultúrtörténet keretein belül jött létre, nem kívánunk semmit hozzáfűzni – ezzel szemben azt szeretnénk bemutatni, hogy érdemes a magyar nyelvújítást szélesebb kontextusban, a kívülről álló perspektívájából megvizsgálni. Először azonban röviden áttekintjük a magyar nyelvreform legfontosabb háttértényezőit és eredményeit.

A magyar nyelvújítás

Nyelvújítás alatt Magyarországon általában azt a mozgalmat értik, amely mindelelőtt a 19. század fordulója körüli néhány évtized alatt – továbbá bizonyos értelemben a 19. század második felét is beleértve – a magyar nyelv nagyjából mai formájának modernizálásához és sztenderdizálásához vezetett. Ezen reformmozgalom politikai háttere egyértelmű volt: általában a hiányzó politikai kibontakozási lehetőségek kompenzációjának, a nemzeti ellenállás egyetlen lehetséges formájának tekintik.⁶ Ezzel magyarázható az is, hogy a magyar nyelvújítást bizonyos vezéralakok – elsősorban Kazinczy – „testesítették meg”, míg más országokban a nyelvreformot központilag, a nemzeti akadémiák közreműködésével irányították (így például az *Académie Française* a 17. században vagy a *Real Academia Española* Madridban a 18. században).⁷ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvújítást és

³ Vö. például THOMAS, 1991.; RAAG 1998. 14–16.; LANGER – DAVIES, 2005.

⁴ MARTINS, 1970. 75.; 103.

⁵ FRIED, 1986. 181.

⁶ A nyelvreform háttéréről lásd például PÁNDI, 1965. 189–191.

⁷ Vö. RAAG, 1998. 14.

az irodalmi nyelv sztenderdizálását más országokban és meglehetősen eltérő politikai viszonyok között is irányították („*individuals of great authority*”); így például Samuel Johnson Angliában vagy Noah Webster az Egyesült Államokban.

A háttértényezők között említendő a nemzeti nyelvpolitika dinamikája is: Magyarországon a latin nyelvnek – amely korábban a kultúra, az oktatás és a közigazgatás nyelve volt – kihívójává és részben visszaszorítójává vált a német, egyezsersmind azonban ez a folyamat Európában a nemzetállam és a nemzeti nyelv létrejöttének irányába vezetett (ezekre a fejlődési tendenciákra a későbbiekben visszatérünk). A folyamatot az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:⁸

Időszak	Feltételezett vagy a hivatalos érintkezésben (forrásokkal is igazolható) domináns nyelv az egyes időszakokban	Nem-domináns nyelv(ek)	
honfoglalás, 9. század vége	[magyar a bevándorlók vagy azok vezető rétegének legfőbb nyelve]	más nyelvek	
középkori Magyar Királyság	latin	magyar	más nyelvek
Magyarország a Habsburg Birodalom részeként	latin	német	magyar és más nyelvek
1784–1844	német/magyar	(magyar és) más nyelvek	
1844–	magyar	magyarországi kisebbségek nyelvei (német, szláv nyelvek, román stb.)	

A nyelvújítás írók, költők kezdeményezésére, majd az értelmiség (teológusok, orvosok, természettudósok stb.) legszélesebb köreinek közreműködésével indult el, azonban a 19. század folyamán létrejöttek azok az intézményi struktúrák is, amelyek a magyar nyelv sztenderdizációját és fejlesztését támogatták. Tudományos szervezetek – a későbbiekben elsősorban az Akadémia – publikációkkal, vagy például a szókincs gazdagítására ösztönző pályaművek kiírásával járultak hozzá a tudományos szakszókincs kifejlesztéséhez. A mozgalom fő céljai – ahogyan azokat gyakran megfogalmazták – ugyanúgy vonatkoztak a felsőbb szintű művelődésre, a műszaki területre és a tudományokra, mint az irodalmi nyelvhasználatra. A nyelvet képessé kellett tenni egyfelől arra, hogy a magyar a saját nyelvén lehessen tudós (itt Bessenyei György, a felvilágosodás költőjének szavaira utalunk), másfelől alkalmas legyen európai színvonalú irodalmi művek megalkotására és fordítására. Különösen ezen utóbbi célkitűzéssel kapcsolatban szokás gyakran utalni Kazinczyra: Toldy Ferenc szerint éppen Kazinczy volt az, aki a magyar népet „szépen szólani” tanította.⁹

⁸ A táblázat Nádor alapján, kissé módosítva. Lásd NÁDOR, 2002. 27.

⁹ „Helyesen szólani Révai, szépen Kazinczy, műszabatosan Bugát Pál tanították a nemzetet.” Idézet Pándi alapján, lásd PÁNDI, 1965. 581.

A nyelvújítás eredményei közül leggyakrabban a szókincsfejlesztést emelik ki: létrejött a magyar nyelvű tudományos, műszaki, kulturális és oktatási, jogi és közgazdasági terminológia. Emellett a szókincsnek sokrétűvé és a más kultúrnyelvekben meglévő jelentésbeli ellentétek kifejezésére is képessé kellett válnia: a német *Geist* magyar megfelelője ne a *lélek* legyen (hiszen az németül *Seele*), hanem *szellem*, írja Kazinczy. A „*rút-alakú*” szavakat pedig szebb, elsősorban rövidebb változatokkal kell helyettesíteni: Kazinczy szerint például az *év* szó egyértelműen szebb, mint az *esztendő*. Végül a szókincsfejlesztés esztétikai célokat is hivatott volt szolgálni, a nyelv „többszínűségét” kellett biztosítani.¹⁰ Arról, hogy mennyire sikerült ezeket a célokat új szavak megalkotásával elérni, heves viták folytak az úgynevezett neológusok és a konzervatív „ortológusok” között. Azonban az idegen szavak egyszerű átvételét a legtöbben egyértelműen elítélték: az új szavak legyenek inkább saját alkotások, mint idegenek.

A purista nyelvi tervezés tehát olyan szavakat eredményezett, amelyek a magyar nyelvet a kívülálló szemében meglehetősen „exotikussá” teszik, vagyis olyan saját nyelvű fogalmi megnevezések jellemzik, amelyekre a legtöbb európai nyelvben közös internacionalizmusok szolgálnak (például *rendőrség*, *zene* vagy *zongora*). Azonban ezeken kívül is felsorolhatnánk több tucat vagy több száz szót, amelyek a mai magyar anyanyelvűek számára egyértelműek, és amelyek nélkül a magyar nyelvet mai szemmel lehetetlen elképzelni. A magyar nyelvtörténeti kézikönyvekben¹¹ ezeket a szavakat általában keletkezési módjuk alapján szokás csoportosítani és bemutatni:

1. „revitalizált” nyelvjárási szavak (például *doboz*, *hulla*) vagy a régi írott nyelv újjáélesztett szavai (például *dísz*, *terem*), néha bizonyos mértékű jelentésváltozással (például *hős*, korábbi jelentése „fiú”, *alak*, korábbi jelentése „baba”);
2. hangzás tekintetében adaptált idegen szavak (például *bálna* < lat. *balaena*);
3. képzett szavak (például *fogalom* ← *fog*, *növény* ← *nő*), néha akár olyan képzők segítségével, amelyek már nem voltak produktívak (például *pincér* ← *pince*, *adag* ← *ad*, *állam* ← *áll*);
4. elvonás és „(szó)csonkítás” (például *ábra* ← *ábráz(ol)*, a szláv *obraz* „kép” szóból);
5. összetett szavak (például *rendőr*, *állatkert*, *vérszegény*).

A nagy európai nyelvekkel történő összevetés azt bizonyítja, hogy az újonnan képzett szavak mögött gyakran idegen példa bújik meg. Nemcsak szükség volt arra, hogy a nyugat-európai kultúrnyelvek lexikalizált szakszavainak megfelelőit létrehozzák (mint például „*esernyő*” vagy „*vasút*”), de az újonnan képzett szavak onomasziologikus motivációja is gyakran tükörfordításra utal, és a kölcsönző nyelv ebben az esetben gyakran a német. A *rajong* ige (németül *schwärmen*) a *raj* (lásd a hasonló jelentésű német *Schwarm*-ot) szó továbbképzett alakja, vagy például a magyar *pincér* (németül *Kellner*) szó a *pince* (németül *Keller*) szóval áll rokonságban – mind ez azonban csak a német nyelv perspektívájából válik magától értetődővé. Természetesen más európai kultúrnyelvekben is vannak onomasziologikus példák, mint például a latinban vagy a franciában – így például *titkár* ← *titok* (vö. *secretarius*) vagy *anyag* ← *anya* (vö. *materia*).

¹⁰ KAZINCZY, 1979. 444.

¹¹ Lásd például ZSILINSZKY, 2003. 727–729.

Kevesebb figyelmet szentelnek a kézikönyvekben az írásmód sztenderdizációjának, és még kevesebbet az újra-sztenderdizált alak- és mondatannak. A változások ezeken a területeken, bár esetleg kevésbé tűntek fel, nélkülözhetetlenek voltak: csak egy rendszeres és elsajátítható grammatikával és írásmóddal rendelkező sztenderdizált irodalmi nyelv által lehetett közös nyelvi identitást teremteni az egész magyar nép számára, továbbá a nyelv használatát garantálni és támogatni. Hogyan lehetne rögzített helyesírás nélkül például szótárakat írni? Gyakran említett példa az affrikáták ([c] és [č]) írásmódja. A 18. század végén még két tradíció létezett (ezek eredetileg a magyarországi katolikus és protestáns egyház írott nyelvére vezethetők vissza, bár Kazinczy idejében az írásmód megválasztása már nem a szerző vallási hovatartozásától függött). Meg kell említeni továbbá, hogy a mai c betűs írásmód meghonosodása (c(z), cs a „protestáns” tz és ts helyett) éppen Kazinczy Ferencnek köszönhető.¹²

Az európai kontextus: nyelvpolitika és nemzeti emancipáció

A magyar nyelvújítás egy sikeres nyelvi tervezés részletesen dokumentált példája. Ennek ellenére nem egyedülálló: ugyanebben az időszakban jött létre a szerb irodalmi nyelv¹³ és a modern cseh nyelv¹⁴ hasonló revitalizációs és sztenderdizációs folyamatok eredményeképpen. A szlovák irodalmi nyelv¹⁵ a 19. század közepén született meg, a latin betűs román irodalmi nyelvet pedig 1860-ban sztenderdizálták. A nemzeti ébredés idején a politikai körülményeknek megfelelően további nemzeti nyelvek jöttek létre a messzi északon is: Finnország független nagyhercegségként a régi svéd nyelvű törvények és intézmények megtartásával 1809-től az Orosz Birodalom részévé vált, s új autonómiájának köszönhetően a politikai élénkülés indította el azt a fejlődési folyamatot, ami végül odáig vezetett, hogy a késő 19. században a finn nyelvet a svéd mellett az oktatás és a közigazgatás nyelveként ismerték el. Norvégiában a Dániáról, majd később a Svédországról történő leválás adta a politikai indítást, hogy létrehozzák az új, „dánmentesített” és autentikus norvég nyelvi variánsokat.¹⁶ Végezetül említést kell még tenni a radikális és sikeres észti nyelvreformról, amely a 20. század elején zajlott. Vezéralakja, Johannes Aavik (1880–1973) számos tekintetben Kazinczy „tanítványa” volt, elsősorban explicit esztétikai célkitűzéseinek vonatkozásában.¹⁷

Ezek a példák mind olyan nyelvreform-mozgalmakra jellemzőek, amelyek szervesen hozzátartoznak az etnopolitikai emancipációs folyamatokhoz. A romantikus nemzetállam eszméjének megfelelően egy olyan nemzeti nyelvet kellett megteremteni, amely egyben szélesebb körű nemzeti intézmények létrehozását is lehetővé teszi: a nemzeti irodalom, kultúra, tudomány és művelődés, továbbá a

¹² KOROMPAY, 2003. 698.

¹³ Alapító atyjának Vuk Stefanović Karadžićot (1787–1864) tartják.

¹⁴ A cseh nyelvújítás vezetői közül elsősorban Josef Dobrovský (1753–1829) történészt és grammatikust emelik ki.

¹⁵ A nyelvújítási mozgalom döntő szakaszának legjelentősebb vezetője L’udovit Štúr (1815–1856) volt.

¹⁶ A *landsmål*, később *nynorsk* norvég nyelvi variánsok megalkotója eredetileg Ivar Aasen (1813–1896).

¹⁷ RAAG, 1998. 24.

nemzeti közigazgatási rendszerek létrejöttét is szolgálja. Ez a nemzeti nyelv tesztésénél meg a monisztikusan értelmezett *Volksgesit*-et – egy nemzet mentalitását, amelyet egy családhoz vagy szervezethez hasonlónak gondoltak. Ez azt is jelenti, hogy az egynyelvűséget a nemzet ideális állapotának tekintették – Stephen Barbour szavait idézve a nemzetállamokban ma is „*az etnikai tisztaság anakronisztikus, vidékies eszméjét vetítik rá a vegyes, urbánus népességre*“.¹⁸ A nemzeti, nyelvi emancipáció fonákja gyakorlatilag sajnos mindenütt a kisebbségi nyelvek rendszeres hátrányos helyzetbe kényszerítése, sőt elnyomása volt, Magyarországon ugyanúgy – hogy az éppen felsorolt példákra utaljunk –, mint például a finnországi és norvégiai számi kisebbség esetében.

Ebben az összefüggésben két nyelvpolitikai állam-modellről lehet beszélni: a *birodalomról* és a *nemzetállamról*.¹⁹ Egy birodalom jellemzően multietnikumú, többnyelvű állam, amelynek domináns nyelve nem feltétlenül a többség anyanyelve (vagy akár egy olyan nyelv, amelyet az államban anyanyelvként beszélnek: a 19. századi orosz cári birodalomban az uralkodói réteg gyakran többet beszélt franciául – vagy más nyugat-európai nyelveken – mint oroszul). A mindennapi többnyelvűség tehát magától értetődőnek számít és gyakorlati okokból pozitív értéke van: a kisebbségek hétköznapi kapcsolatrendszereikben ugyanúgy többnyelvűek, mint a felső réteg, amely a népnyelveket gyakran a hétköznapiakban (például már gyermekkorában a cselédektől), a domináns kultúr- és közigazgatási nyelveket pedig elméleti oktatás keretében az iskolában vagy saját alkalmazásában álló házitanítójától elsajátítja. Egy nemzetállamban ezzel szemben a többnyelvűség gyakran egyoldalú: a kisebbségektől elvárják a domináns nyelv ismeretét, a többség ezzel szemben nem érzi köteleességének, hogy más nyelveket is megtanuljon, éppen ellenkezőleg a többnyelvűséget gyanúsának, sőt hazafiatlannak tarthatják, és az egynyelvűség mint összekötő és identitásalkotó tényező hangsúlyt kap, méghozzá idealizálttá és dicsőítetté válik. Magyarországon a 19. század folyamán tisztán megfigyelhető az a folyamat, amely a birodalomtól a nemzetállamhoz vezetett.²⁰

A nyelvreform legintenzívebb szakasza azonban még nem esik egybe a késői 19. század nacionalizmusával. Kazinczy és kortársai még inkább egy „birodalomban” éltek és működtek, továbbá olyan szociopolitikai körülmények között, ahol a birodalom-modell még jobban tudott működni. A birodalom-típusú állam nyelvpolitikájával ugyanis az a probléma, hogy csak nehezen egyeztethető össze a demokrácia és a közművelődés későbbi európai eszméivel. A leegyszerűsített, pragmatikus hozzáállás a többnyelvűséggel szemben csak egy olyan társadalomban működik, ahol a hivatalos, írásbeli és irodalmi nyelvhasználat egy viszonylag szűk elit ügye (amely mindenképpen megengedheti magának a szükséges nyelvi képzést), és ahol a számos nyelvnek nem kell konkurálnia egymással a forrásokért az oktatás, a közigazgatás és a média területén (amelyek mindenki számára rendelkezésre kellene, hogy álljanak, és ezért a társadalom számára egy nagy nyelvpolitikai befektetést jelentenek). Egy birodalom-modell talán csak az ártatlanság korában

¹⁸ BARBOUR, 2000. 6.

¹⁹ Ezen gondolatokért Juha Janhunent illeti köszönet, aki 2003 júniusában egy Erasmus Intenzív Program keretében a hamburgi egyetemen tartott előadásában (lásd FISCHER, 2004.) taglalta ezeket a nyelvpolitikai modelleket a veszélyeztetett nyelvek szempontjából.

²⁰ Vö. NÁDOR, 2002. 58–69.

volt lehetséges – a nacionalizmus fellendülése előtt, amikor a nyelvválasztás többnyelvűségi helyzetben tisztán pragmatikai kérdés volt, és még nem rendelkezett olyan erős szimbolikus, emocionális és politikai tartalmi töltettel.

Nyelvtervezés, státusztervezés, korpusztervezés?

A mai szakirodalomban a nyelvi tervezést *státusztervezésre* és *korpusztervezésre* szokás felosztani (néhány elméleti szakember még a *nyelvelsajátítás tervezését* is a nyelvi tervezés részének tekinti). Ez a két dolog természetesen függőségi viszonyban áll egymással: egy nyelv hivatalos státusza, még ha törvényileg garantált is, nem létezhet bizonyos nyelvi anyagok (korpuszok) nélkül (például törvények fordításai és egyéb hivatalos szövegek, tananyagok, újságok stb.). Ugyanez fordítva is igaz: ha egy nyelv státusza – azaz a nyelv használatához való jog – nincs garantálva, gyakran korpuszok sem jönnek létre az adott nyelven, például nem készülnek tananyagok olyan nyelven, amelyet az iskolákban nem lehet oktatási nyelvként használni. Számos veszélyeztetett nyelv esetében ez a kölcsönös függőségi viszony vagy ördögi körhöz vezet, vagy ellenkező irányba fordítja a folyamatot, és pozitív fejlődést eredményez. Ez utóbbi jelenséget a katalán nyelvpolitika-kutató, Miguel Strubell „Katalin-kerék”-nek nevezte: minél nagyobb arányú a nyelvelsajátítás (minél inkább továbbadják a nyelvet a gyermekeknek vagy például a vegyes házasságokban a más nyelvű házastárs is elsajátítja azt), annál nagyobb lesz az igény az adott nyelvű árukra és szolgáltatásokra. A nagyobb keresletet egyre nagyobb kínálat követi, ami egyben a nyelv hasznosságáról való meggyőződést támasztja alá, és egy nyelvet, amelynek használhatóságában a beszélői hisznek, egyre inkább használnak és egyre többen sajátítják el.²¹

A magyar nyelvújítás idején ez a nyelvre vonatkozó „piacgazdasági” szemléletmód még nem vált elfogadottá. Ehelyett politikailag és gazdaságilag neutrális fogalmakkal érveltek: a tudománnyal és a tudással. Az 1770-es években Bessenyei György a közművelődés fejlesztéséről szóló programjában ezt a következőképpen fogalmazta meg: egy ország csak a tudás és a tudomány segítségével fejlődhet és virágozhat fel, s a nép a tudományokat is valójában csak a saját nyelvén sajátíthatja el, éppen ezért elsősorban a nyelvet kell fejleszteni.²²

Ez meglehetősen elit perspektívának tűnik: nincsenek kézzelfogható gazdasági vagy műszaki érvek, mindez tulajdonképpen csupán lelkesedés egy a társadalom megváltoztatására irányuló projekt iránt, amelynek konkrét intézményesített struktúrái (egy valóban hatékony és általánosan kiépített népiskolai rendszer) nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor ez a szemléletmód meglepően modern is, ha összevetjük a 19. század nemzeti romantikus eszméivel és azok monisztikus és biologikus szemléletmódjaival. A felvilágosodás a nyelvet (még) eszköznek és nem pedig a nemzet félmítikus, misztifikált természete részének, másként fogalmazva szívügyének tekintette.

²¹ STRUBELL, 2001.

²² KOROMPAY, 2003. 697.

Nyelvészet és nyelvi kultúra

Az eddigiek során olyan fejlődési folyamatokat tekintettünk át, amelyek a nemzeti emancipációval álltak összefüggésben. Ahogyan azonban más európai nyelvreformok és nyelvtervezési viták esetében is – amelyek egy időben zajlottak bizonyos nagy államnyelvek esetében, amint azt a német vagy a francia példája is mutatja –, más történelmi háttértényezők is szerepet játszottak, amelyek a „nyelvi kultúrával”, a nyelvről alkotott elképzelésekkel és a nyelv természetével függtek össze.

A 18. század vége felé a nyelv történetére vonatkozóan új eszméket fogalmaztak meg, amelyek végül gyökeresen forradalmasították a nyelvészetet. Felfedezték a nagy európai nyelvcsaládokat. 1786-ban Sir William James egy elméletileg feltételezhető alapnyelvre építve fogalmazta meg az indogermán nyelvrokonság eszméjét: „mind az igeövekben, mind pedig a grammatikai formákban előforduló erősebb affinitás, mint ami véletlenszerűen kialakulhatott volna; valóban oly erős, hogy nincs filológus, aki mindhárom tanulmányozhatná [itt a szanszkrit, a latin, és a görög nyelvről van szó] anélkül a meggyőződés nélkül, hogy valamiféle olyan közös forrásból származnak, amely talán már nem is létezik.”²³ Sajnovics János már ennél is korábban, 1770-ben kimutatta a magyar és a számi nyelv közötti rokonságot, illetve az akkori még ki nem alakult terminológiával fogalmazva az „azonosságot”, *idem esse*.²⁴

Ebből a felismerésből – vagyis, hogy a nyelvek változnak és mássá válhatnak – fejlődött ki végül a 19. század folyamán a történeti-összehasonlító nyelvészet, amely a természettudományok általános történetiségéhez csatlakozik: nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelvek ugyanúgy, akár a növény- vagy állatfajok evolúciós folyamatok során fejlődtek ki, és nem mindig voltak abban az állapotban, ahogyan Isten megteremtette őket. Ezáltal a nyelvészeti kutatások súlypontja a létező nyelvek statikus összehasonlításától a nyelvváltozás dinamikájára, valamint a protoformák megkonstruálására helyeződött át. Kifejlesztették a történeti-összehasonlító nyelvtudomány kvázi-egzakt, „természettudományos” módszereit, s ennek következtében professzionálisabbá vált maga a nyelvtudomány is. A 18. század vége felé az egyetemeken a bölcsészeti tárgyak, a régi *artes* inkább propedeutikumokként szolgáltak a teológus és jogász hallgatók számára, intézményi helyzetük pedig még teljesen meghatározatlan volt.²⁵ Ez a helyzet azonban a 19. század folyamán megváltozott: a nyelvészek többé nem voltak polihisztorok, még csak filológusok sem; a nyelv művészi használata és annak kutatása már egészen mást jelentett, mint a nyelvi rendszer struktúrája és dinamikája. Ezzel kezdődött meg a nagy elszakadás időszaka a nyelvészet – mely még a 20. században is főleg természettudományként értelmezte és értékesítette magát – és a filológia között.

²³ „[...] a stronger affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologist could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists.” Ezek a szavak először az *Asiatic Society on the history and culture of the Hindus* ülésén megtartott előadásban hangzottak el, amely 1788-ban papíron is megjelent. Azóta számtalan kézikönyvben idézték, lásd például CAMPBELL – POSER, 2008. 5.

²⁴ Részletesebben lásd például CAMPBELL – POSER, 2008.

²⁵ SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 120.

Kazinczy idejében azonban ez a folyamat még nem jutott el ideig: a professzionális történeti-összehasonlító nyelvtudomány korszaka csak néhány évtizeddel később kezdődött Magyarországon. A nyelvújítás néhány képviselője (például Bugát Pál, Dugonics András) nagy lelkesedéssel tette magáévá a Sajnovics János és Gyarmathi Sámuel által a magyar és bizonyos egzotikus nyelvek – például a finn – között bebizonyított nyelvrokonságot. Mások viszont vehemensen utasították vissza ezt a „halzsíros atyafiságot”.²⁶ Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a gyakorlatban ez szinte nem játszott szerepet a magyar nyelv tervezésében és fejlesztésében.²⁷ A magyar nyelv történeti örökségét, a korábbi, rekonstruált állapotokkal együtt – ez esetben nincs jelentősége milyen összevetésekre alapozva – nem használták fel az érvelés során, a nyelvújítók szemléletmódja szinte teljesen történelmietlen maradt, illetve amennyiben utaltak a történelemre, akkor annak a magyar irodalmi nyelvnek az idealizált múltját említették meg, amelyet a reformáció és ellenreformáció idején még intenzíven ápoltak. Eközben azonban jóval inkább a szókincsről és elsősorban a különböző műfajok nyelvhasználatáról esett szó, s kevésbé a nyelv szerkezetéről.

Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvújítás idején még nem helyezték el a nyelveket az evolúció időtengelyén, és nem vetették őket össze korábbi rekonstruált nyelvállapotokkal. Ehelyett a létező és dokumentált nyelvek különböző pozitív és negatív tulajdonságait vitatták meg. Ezt az időszakot az egyes nyelvek szépségéről, gazdagságáról és „tökéletességéről” folytatott viták jellemezték, s ezt a tematikát fogalmazta meg a Berlińi Akadémia által 1794-ben meghirdetett pályamű kérdése is.²⁸ Számos magyar tudós reagált erre a kérdésre, majd pedig Daniel Jenisch díjat nyert válaszára.²⁹ A nyelvre ebben az időszakban még nem pozitivistá szemlélettel tekintettek, amint az a későbbi *mainstream* nyelvészetre jellemző, amelyben a köznép által ténylegesen beszélt nyelv (az „autentikus, tiszta, eredeti dialektus”) került előtérbe. A filológia még elit-esztétikai ideálokat követett, az antik világban kereste példaképeit és olyan homályos fogalmakkal operált, mint a „szépség” vagy a „tökéletesség” – amelyek később, mint „*gesunkenes Kulturgut*”, újra felbukkannak a romantikus költészetben. Az irodalmi diskurzus még nem vált el teljesen a nyelvről folytatott diskurzustól.³⁰

Általános és specifikus jellegzetességek

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk: a magyar nyelvújítás egy olyan politikai-történelmi helyzetben zajlott, amelyben a magyar nyelv szerepét szükséges volt újradefiniálni. Ez az újradefiniálás részben olyan politikai körülmények között tör-

²⁶ KORHONEN, 1984. 30 –32.; TERVONEN, 1984. 59 –61; STIPA, 1990. 213–218.; 245–256.; 331–332.

²⁷ TÖRNQUIST-PLEWA, 2000. 189. kissé félrevezető módon együtt tárgyalja történeti-összehasonlító finnugrisztikát a török, mongol és más keleti harci népek rokonságáról szóló „turanista” hipotézisekkel, s nem tesz említést a nyelvészeti megalapozott és a tudománytalan hipotézisek (az „ugor-török háború”) közötti konfliktusról.

²⁸ A pályakérdés (*Preisfrage*) egészen pontosan a következő volt: „*Vergleichung der Hauptsprachen Europas, lebender und todtter, in Bezug auf Reichtum, Regelmässigkeit, Kraft, Harmonie und anderer Vorzüge; in welchen Beziehungen ist die eine der anderen überlegen, welche kommen der Vollkommenheit menschlicher Sprache am nächsten?*” SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 119.

²⁹ BALÁZS, 1986. 25–27.

³⁰ SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 122.

tént, amelyek számos más országban is hasonlóak voltak. A tudomány és kultúra hagyományos nyelve, a latin után a francia forradalommal a francia nyelv is veszített nemzetközi jelentőségéből. A német nyelvterületen pedig bizonyos fokú nyelv- és kultúrpolitikai vákuumról beszélhetünk.³¹ Másrészt nemzetpolitikai érdekek vezettek ahhoz, hogy a nyelvet a leglényegesebb összekötő tényezőnek tartsák. Közismerten ez jellemezte a birodalmi német területeket, ahol sem politikai, sem pedig vallási egység nem létezett,³² s ugyanez érvényes – legalábbis részben – a Kazinczy idejében még politikailag megosztott Magyarországra is. A magyar nyelvújítók érvelése alig különbözött más – Európában egyidejűleg vagy később zajló – nyelvreformok retorikájától. Elsősorban a nemzeti-emancipációs pátoz kapott mindenütt hasonló módon hangot.

Végezetül szeretnénk utalni a magyar nyelvújítás néhány érdekes jellegzetességére, ami a magyar nyelv különleges jellegéből és történetéből fakad. Meglepően kevés összehasonlító tanulmány létezik a nyelvújítás témájában. A nyelvújítás politikai kereteit nyilvánvalóan számos különböző szemszögből lehet vizsgálni. Barbara Törnquist-Plewa³³ a közép-kelet-európai nyelvekről és nacionalizmusról írott tanulmányában egy alapvető különbségre hívja fel a figyelmet a magyarországi és a szomszédos országokban lezajlott nyelvi reformok között: azt állítja, hogy Kelet-Európában a nyelvi reformok a köznéptől indultak ki, s e tekintetben csak Magyarország jelent kivételt. Törnquist-Plewa kiemeli a magyar nyelv dominanciáját azzal a céllal, hogy *nota bene* a későbbi, kisebbségekkel szembeni magyar nyelvpolitikát kritizálja. Érvelése kissé anakronisztikusnak hat (és a nyelvi emancipáció kontextusában a „*the obsession of the Magyars with their language*” kifejezés valóban különösen hangzik), de kétségtávolú igazsága van abban, hogy a nyilvánvalóan társadalomtörténeti indíttatású magyar nyelvújítás jóval „elitebb” volt, mint a későbbi nyelvi emancipációs mozgalmak, például a Habsburg Birodalom szláv népei körében. Csupán az a kérdés, hogy mennyire lehet a különbségeket a magyar és például a román nyelvújítás között kizárólag politikai tényezőkkel magyarázni, nem lehet-e egyben a nyelvi kultúra és a nyelvészet fejlődéséről is beszélni?

Ami a nyelv szerkezetét illeti, a magyar nyelv gazdag toldalékoló-szóképző morfológiája változatos eszköztárat kínál új szavak alkotásához. Ugyanakkor viszont bonyolult toldalékláncok alakultak ki, amelyek esztétikailag nem voltak kívánatosak, így helyettük ismét elvonásokat vagy csonkított szótöveket ajánlottak (egy példa Kazinczytól: *kegyesség* helyett inkább a *kegy* szó legyen használatos).³⁴ Ugyanez a probléma merült fel évtizedekkel később a finn és észt nyelvi reformok során. A kevésbé agglutináló típusú nyelvek esetében ennek kevésbé volt jelentősége.

Érdekes továbbá a nyelvgenetikai és nyelvöldrajzi háttér is. Ahogyan azt már fentebb említettük, a magyar egy kvázi-izolátum, közeli rokonok és rokon szomszédok nélkül. Ennek a másságnak, vagyis annak a felismerése, hogy a saját nyelv egy *idioma incomparabile*, mélyen gyökeret vert a magyar kultúrtörténetben. A magyar nyelvújítás során az önmeghatározásban nem játszott szerepet a testvérnnyelvek kizárása vagy bevonása. Ebben eltér számos más európai nyelvreformtól, amelyek olyan kérdéseket tettek fel, mint például: Miben különbözik a cseh és a szlovák?

³¹ Vö. SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT, 2004. 120.

³² Lásd például BARBOUR, 2000. 15.

³³ TÖRNQUIST-PLEWA, 2000. 216–217.

³⁴ Még több példát lásd KAZINCZY, 1979. 444

Hogyan lehet meghúzni a határt a dán és a norvég között? Hogyan lehetne az ész-tet finn elemek segítségével „németteleníteni” vagy a románt az újlatin nyelvek szókinccse segítségével „szlávitalanítani”? A magyar nyelv dialektusait tekintve is nagyon egységes. Míg számos más emancipálódó nyelvnél az egyik legvitatottabb probléma a nyelvjárási bázis kérdése volt (Észtországban például a két versengő irodalmi nyelvváltozat közül az északi került ki győztesen, Finnországban pedig a nyugati és keleti dialektusok közötti mély szakadékot részben mesterséges kompromisszumokkal hidalták át), addig ez a kérdés a magyar nyelvújítás esetében aligha merült fel. Valószínűleg ez részben azzal is magyarázható, hogy a magyar nyelvújítás még a modern empirikus dialektológia korszaka előtt, az irodalmi-filológiai hagyomány dominanciája jegyében ment végbe.

*

A magyar nyelvújítás saját korának gyermeke volt, ugyanakkor különösen érdekes példája a nyelv, a kultúra és a társadalom kölcsönhatásának. A háttere – más európai nyelvi reformokkal összevetve – egyfelől meglepően egyszerű, másfelől viszont bonyolult és egyúttal ellentmondásos. Mindenképpen érdemes lenne a magyar nyelvújítást a kanonizált nemzeti történelemből kiszakítva európai összehasonlításban még részletesebben megvizsgálni.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALÁZS

1986 BALÁZS János: A magyar mint nem indoeurópai európai nyelv. In: *Folia Hungarica* 3. *Helsingin yliopiston unkarilainen laitos 60-vuotias*. Szerk.: CSEPREGI Márta. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1986. 19–34. (*Castrenianumin toimitteita*, 33.)

BARBOUR

2000 BARBOUR, Stephen: Nationalism, Language, Europe. In: *Language and nationalism in Europe*. Eds.: BARBOUR, Stephen – CARMICHAEL, Cathie. Oxford, Oxford University Press, 2000. 1–17.

BAUER – TRUDGILL

1998 *Language myths*. Eds.: BAUER, Laurie – TRUDGILL, Peter. London, Penguin Books, 1998.

CAMPBELL – POSER

2008 CAMPBELL, Lyle – POSER, William J.: *Language classification: history and method*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

FISCHER

2004 *The National Awakening of Endangered Uralic Peoples. Papers of the SOKRATES Intensive Programme, Hamburg 9–19./20. June 2003*. Ed.: FISCHER, Holger. Hamburg, Institut für Finnougristik/Uralistik der Universität Hamburg, 2004.

FISHMAN

2004 FISHMAN, J. A.: Language Policy: Linguistic Perspectives. In: *International Encyclopedia of Social and Behavioural Sciences*. Eds.: SMELSER, Neil J. – BALTES, Paul B. White Fish (Montana), Elsevier Science Ltd., 2004. 8361–8365.

FRIED

- 1986 FRIED István: *Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből*. Budapest, Gondolat, 1986.

KAZINCZY

- 1979 KAZINCZY Ferenc: *Kazinczy Ferenc művei. 1. kötet. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Vál., jegyz., a szöveget gondozta: Szauder Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1979. (*Magyar remekírók*)

KORHONEN

- 1984 KORHONEN, Mikko: A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. In: *Barátok rokonok: tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Szerk.: KARIG Sára. Budapest, Európa, 1984. 25-45.

KOROMPAY

- 2003 KOROMPAY Klára: Helyesírás-történet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk.: KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc. Budapest, Osiris, 2003. 697-709.

LANGER – DAVIES

- 2005 *Linguistic purism in the Germanic languages*. Eds.: LANGER, Nils – DAVIES, Winifred V. Berlin, Mouton de Gruyter, 2005. (*Studia Linguistica Germanica*, 75.)

MARTINS

- 1970 MARTINS, E.: *Studien zur Frage der linguistischen Interferenz. Lehnprägungen in der Sprache von Franz von Kazinczy (1759-1831)*. Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, 1970. (*Studia Hungarica Stockholmensia*, 2.)

NÁDOR

- 2002 NÁDOR Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. Budapest, BIP, 2002.

PÁNDI

- 1965 *A magyar irodalom története III.: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk.: PÁNDI Pál. Budapest, Akadémiai, 1965.

RAAG

- 1998 RAAG, Virve: *The effects of planned change on Estonian morphology*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis, 1998. (*Studia Uralica Upsaliensia*, 29.)

ROMSICS

- 2005 ROMSICS Ignác: Előszó. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2005. 1-27.

SCHLIEBEN-LANGE – WEYDT

- 2004 SCHLIEBEN-LANGE, Brigitte – WEYDT, Harald: Die Antwort Daniel Jenischs auf die Preisfrage der Berliner Akademie zur »Vergleichung der Hauptsprachen Europas« von 1794. In: *Sprache und Sprachen in Berlin um 1800*. Hrsg.: TINTEMANN, Ute – TRABANT, Jürgen. Berlin, Wehrhahn, 2004. 119-132.

STIPA

- 1990 STIPA, Günter Johannes: *Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neopositivismus*. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1990. (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 206.)

STRUBELL

- 2001 STRUBELL, Miguel: Catalan a Decade Later. In: *Can Threatened Languages be Saved?* Ed.: FISHMAN, Joshua. Clevedon, Multilingual Matters, 2001. 260–283.

TERVONEN

- 1984 TERVONEN, Viljo: Kulturális kapcsolataink építői a XIX. században. In: *Barátok rokonok: tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Szerk.: KARIG Sára. Budapest, Európa, 1984. 47–90.

THOMAS

- 1991 THOMAS, George: *Linguistic purism*. London, Longman, 1991.

TÖRNQUIST-PLEWA

- 2000 TÖRNQUIST-PLEWA, Barbara: Contrasting Ethnic Nationalisms: Eastern Central Europe. In: *Language and nationalism in Europe*. Eds.: BARBOUR, Stephen – CARMICHAEL, Cathie. Oxford, Oxford University Press, 2000. 183–220.

ZSILINSZKY

- 2003 ZSILINSZKY Éva: Szókészlettörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk.: KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc. Budapest, Osiris, 2003. 725–738.

Laakso, Johanna

The Hungarian Language as *non-idioma incomparabile*. The Hungarian Language Reform in European Context

The Hungarian language reform as carried out by Ferenc Kazinczy and other leading Hungarian intellectuals was a major achievement in Hungarian cultural history, leading to the consolidation of Modern Standard Hungarian. In this paper, the Hungarian language reform is regarded from a linguist's point of view and is compared with other similar processes which took place in various emerging European nation-states in the 19th century. Although all these language reforms and standardisation processes are connected with rising nationalism and ethnopolitical emancipation, there are crucial differences between them. These differences, in turn, reflect different "linguistic landscapes" and political backgrounds as well as different stages in the methodological and institutional development of (historical) linguistics.